

Izveštaj o doktorskoj disertaciji

PROBLEM EKSPLANATORNOG JAZA I STRATEGIJA POZIVANJA NA POJMOVE O FENOMENALNIM ASPEKTIMA MENTALNIH STANJA

doktorantkinje Sanele Ristić Ranković

Odlukom Nastavno-naučnog veća Filozofskog fakulteta u Beogradu od 13.11.2020. godine izabrani smo kao članovi komisije za analizu i ocenu doktorske disertacije *Problem eksplanatornog jaza i strategija pozivanja na pojmove o fenomenalnim aspektima mentalnih stanja* doktorantkinje na Odeljenju za filozofiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Sanele Ristić Ranković. Na osnovu uvida u rad kandidatkinje, zadovoljstvo nam je da Nastavno-naučnom veću podnesemo sledeći izveštaj:

• **Podaci o kandidatkinji i disertaciji**

Sanela Ristić Ranković, rođena je 13. 02. 1981. godine u Kragujevcu gde je završila osnovnu i srednju školu. Diplomirala je na Filozofskom fakultetu u Beogradu 2005. godine sa ocenom 10 (prosek ocena: 9,95). Magistrirala je na Filozofskom fakultetu u Beogradu, na odeljenju za filozofiju, 2014. godine i odbranila magistarski rad na temu: Pojam supervenijencije i problem svesti (prosek ocena: 9,8).

Doktorske studije na Filozofskom fakultetu u Beogradu upisala je školske 2014/15. godine.

Od septembra 2005. godine radi u Prvoj kragujevačkoj gimnaziji kao nastavnik filozofije.

U periodu od 2006 - 2008. godine bila je angažovana na projektu Instituta za filozofiju Filozofskog fakulteta u Beogradu „Problem eksplanatornog jaza u filozofiji i nauci“ (149010). Na istom fakultetu učestvovala je u izvođenju vežbi na predmetima: Uvod u metafiziku (za studente filozofije) i Logika (za studente pedagogije).

Objavila je sledeće radove:

- “Redukcionizam i *qualia*”, *Theoria*, vol. 49, br. 3, str. 27-49, 2006.
- “Eksplanatorni jaz”, *Theoria*, vol. 50, br. 4, str. 87-96, 2007. (prikaz zbornika *Explanatory Gap - Essays in Memory of Nikola Grahek*, Ed. by Miloš Arsenijević and Živan Lazović)
- “Nikola Grahek: Bol bez bolnosti i bolnost bez bola (Cambridge: MIT press, 2008)”, *Theoria*, vol. 51, br. 3, str. 101-105, 2008. (prikaz knjige)
- “Svest, supervenijencija i redukcija” (koautor Živan Lazović), *Theoria*, vol. 53, br. 3, str. 27-47, 2010.

Rukopis disertacije Sanele Ristić Ranković pod nazivom *Problem eksplanatornog jaza i strategija pozivanja na pojmove o fenomenalnim aspektima mentalnih stanja*, sa sažetkom na srpskom i engleskom jeziku, sadržajem i bibliografskim podacima, sadrži oko 355000 karaktera, formatiran je prema uputstvu Univerziteta u Beogradu i zauzima 103 stranice. Disertacija je podeljena u jedanaest poglavlja, od kojih prvo ima uvodni, a poslednje zaključni karakter.

- **Predmet i cilj disertacije**

Predmet disertacije kandidatkinje Sanele Ristić Ranković jeste problem eksplanatornog jaza u filozofiji duha, kao i njegove posledice po fizikalizam, sagledane iz perspektive strategije pozivanja na kvalitativne pojmove o fenomenalnim aspektima mentalnih stanja (u daljem tekstu: Strategija). Kandidatkinja nastoji da pomiri postojanje eksplanatornog jaza sa fizikalističkim tumačenjem prirode svesti pomoću strategije koja polazi od suštinske razlike između kvalitativnih i fizikalnih pojmova.

Uz nekoliko značajnih izuzetaka, danas postoji gotovo opšte slaganje među filozofima koji se bave problemom svesti da nas naučna slika sveta suočava sa eksplanatornim jazom: čak i kada imamo potpuno fizikalno-funkcionalno znanje o svesnim mentalnim procesima i mozgu, njihov odnos ostaje zagonetka. Okolnost da veliki broj filozofa smatra nemogućim premošćavanje eksplanatornog jaza glavni je podsticaj temeljne analize sprovedene u radu kandidatkinje.

Uobičajeno je mišljenje da su glavni "krivci" za utisak nepremostivog eksplanatornog jaza između neurofizioloških procesa u centralnom nervnom sistemu i mentalnih stanja kojih smo neposredno svesni kvalitativna svojstva svesnog iskustva, u literaturi poznata pod nazivom *kvalije*. U skladu sa Strategijom, kandidatkinja tumači jaz kao posledicu specifične prirode pojmova koje koristimo da iz perspektive prvog lica opišemo naše fenomenalno (kvalitativno) svesno iskustvo. Detaljno razmatranje će pokazati da ovi pojmovi nisu asocirani ni sa kakvim opisom ili kauzalnom ulogom, već se direktno odnose na objekte na koje referiraju. Drugačije rečeno, izolovani su od svih drugih pojmova - fizikalnih, funkcionalnih i psiholoških. Kao takvi, za razliku od ostalih pojmova, oni nisu podložni konceptualnoj analizi.

Jedan od ciljeva ove disertacije jeste da pokaže da nemogućnost *a priori* analize mentalnog u fizikalno-funkcionalnim terminima nije od presudnog značaja za shvatanje problema eksplanatornog jaza. Naše drugačije reakcije na psihofizičke iskaze identiteta u odnosu na tipične naučne iskaze identiteta nisu, prema mišljenju autorke, rezultat različitosti s obzirom na izvodljivost iz iskaza o fizičkim činjenicama, već su posledica unapred zauzete dualističke pozicije. U pozadini ove pozicije krije se intuicija o razlici između svojstava svesnih i moždanih stanja koja prethodi čitavoj raspravi o mogućnosti izvođenja.

Kandidatkinja tvrdi da su poznati argumenti protiv fizikalizma, kao što su argument na osnovu novog znanja, argument koji se poziva na zamislivost zombija, kao i problem eksplanatornog jaza, očekivana posledica specifičnosti kvalitativnih pojmova i da su u skladu sa fizikalističkom pozicijom. Objašnjenje fenomenalnog aspekta svesti u fizikalnim

terminima razlikuje se od razmišljanja o fenomenalnom aspektu svesnog iskustva koje iziskuje upotrebu kvalitativnih pojmova. Pojmovi koje koristimo prilikom objašnjenja ne povlače upotrebu kvalitativnih pojmova pomoću kojih mislimo o fenomenalnim svojstvima i pomoću kojih je formulisan eksplanandum. Otud utisak da nije reč o objašnjenju istih svojstava.

Na samom kraju, valja istaći da se težište analize kvalitativnih pojmova pomera sa pokušaja da se jaz premosti na pokušaj objašnjenja razloga zbog kojih se jaz javlja i demistifikovanje njegovog značaja.

Konačni cilj ovog rada jeste formulacija jedne uspešne verzije Strategije. Radi ostvarenja ovog cilja kandidatkinja preispituje glavne antifizikalističke argumente i pruža odgovore na njih, izdvaja najuverljivije teorije kvalitativnih pojmova koje podržavaju fizikalističku sliku sveta i na samom kraju izlaže prigovore upućene Strategiji kao i odgovore na iste.

- **Prikaz sadržaja disertacije po poglavljima**

Disertacija Sanele Ristić Ranković sastoji se od jedanaest poglavlja:

U uvodnom poglavlju kandidatkinja najavljuje problematiku kojom će se baviti i nastoji da kroz pregled strukture rada pokaže tematsku povezanost poglavlja koja slede.

U sledećem poglavlju kandidatkinja formuliše stanovište fizikalizma koje želi da zastupa i izlaže Papinoov argument koji se poziva na kauzalnu zatvorenost fizičkog domena koji smatra najuspešnijim argumentom u prilog fizikalizmu.

Naredno, treće poglavlje, tiče se fenomenalnog aspekta svesti. Svesno iskustvo određeno je fenomenalnim svojstvima, za koja je karakteristično to kako ih subjekt *doživljava*, kako mu iskustvo introspektivno *izgleda*. Sanela Ristić Ranković podseća da je kvalitativni aspekt svesnog iskustva prvi tako okarakterisao Tomas Neigel, koristeći sintagmu “kako izgleda imati neko određeno iskustvo”. On je terminom *kvalija* označio introspektivno dostupna fenomenalna svojstva mentalnih stanja, zahvaljujući kojima ta stanja, kada smo u njima, identifikujemo, razlikujemo ili poistovećujemo. Kvalije su svojstva koja, u okviru problema svesti, sa sobom donose i neka “teška” pitanja (Čalmers), pa se generalno smatraju izvorom postojanja eksplanatornog jaza.

Zatim slede poglavlja u kojima se razmatraju četiri najvažnija antifizikalistička argumenta. To su Neigelov argument, argument na osnovu novog znanja, Kripkeov modalni argument i argument koji se poziva na zamislivost zombija.

Argumentaciju Strategije kandidatkinja je ilustrovala na primeru Džeksonovog misaonog eksperimenta o neuronaučnici Meri. U eksperimentu zamišljamo da Meri provodi čitav svoj život u crno-belom sobi i u tom okruženju stiče sva fizičko-funkcionalna znanja o bojama i percepciji boje. Međutim, uprkos iscrpnim informacijama koje poseduje, ona nije u stanju da sazna kako izgleda videti nešto crveno, jer ovo znanje iziskuje posedovanje takvog iskustva i poznavanje odgovarajućeg kvalitativnog pojma. Kvalitativni pojam koji se tiče iskustva

viđenja, recimo, crvenog paradajza jeste ono što će Meri steći tek kada napusti svoj dotadašnji svet i zaista proživi iskustvo viđenja crvenog. Zašto joj njeno obuhvatno znanje nije bilo dovoljno da stekne odgovarajući pojam tokom boravka u crno-belom sobi? U skladu sa pozicijom Strategije, kandidatkinja tvrdi da je razlog u tome što su kvalitativni pojmovi izolovani od ostalih pojmova, usled čega se ni iskazi koji ih sadrže ne mogu dedukovati iz iskaza koji sadrže fizikalne ili funkcionalne pojmove. Sasvim je opravdano tvrditi, zaključuje Ristić Ranković, da je Meri sticanjem iskustva viđenja crvenog naučila nešto novo, ali to njeno znanje nema ontoloških implikacija. Doživевši prvi put iskustvo viđenja crvenog paradajza, Meri je formirala jedan nov pojam koji referira na isto svojstvo na koje i fizikalni pojam koji je već znala. Istu fizičku činjenicu, dakle, sagledava se iz različitih perspektiva: razlika u pojmovima rezultat je različitih načina predstavljanja, a ne različitih ontoloških kategorija.

Važan argument protiv fizikalizma je i takozvani argument na osnovu zamislivosti. U najkraćem, ovim argumentom se tvrdi da iz zamislivosti nezavisnog postojanja fizičkog i fenomenalnog sledi metafizička mogućnost njihove različitosti.

Sažeto formulisan, argument tvrdi sledeće. Pretpostavimo da je P kompletan fizikalni opis aktualnog sveta i Q kompletan fenomenalni opis sveta. Utisak je da je zamislivo da P važi, a da Q nije slučaj; na primer, možemo zamisliti moguću svet fizički identičan aktualnom u kome nedostaje svest, odnosno, svet zombija, bića identičnih ljudima u fizičko-funkcionalnom pogledu, ali bez fenomenalne svesti. Na osnovu toga što je zamisliv svet u kojem važi P , ali ne i Q , zaključuje se da je takav svet metafizički moguć i da su svojstva na koja referiraju opisi P i Q ontološki nezavisna.

Autorka zastupa stav da Strategija pozivanja na kvalitativne pojmove predstavlja najuspešniju odbranu od ovog argumenta. Uzevši u obzir karakteristike kvalitativnih pojmova, zamislivost fizičkog sveta identičnog našem, ali bez fenomenalnih svojstava, ne ugrožava fizikalističku sliku aktualnog sveta. Opisujući svoje zombi dvojnike identičnim fizikalno-funkcionalnim pojmovima kojima opisujemo sebe ne obavezujemo se na primenu istih kvalitativnih pojmova kojima opisujemo svoje iskustvo, čak ni na primenu bilo kojih kvalitativnih pojmova. Razlog je nepostojanje apriorne veze između odgovarajućih fizikalnih i kvalitativnih pojmova, odnosno, pojmovna izolovanost kvalitativnih pojmova. Sledeći Strategiju, autorka zaključuje da između fizikalnih i fenomenalnih istina o svetu postoji jedino epistemički jaz: znanje fizičkih istina nije dovoljno za znanje fenomenalnih istina zato što $P \rightarrow Q$ ne važi *a priori*.

U osmom poglavlju detaljno su izloženi problem eksplanatornog jaza i njegova različita tumačenja. Eksplanatorni jaz rezultat je činjenice da je svest fenomen za čije razumevanje je neophodno uzeti u obzir razliku između perspektiva prvog i trećeg lica, pri čemu se za shvatanje svesti mora koristiti prva perspektiva, perspektiva same svesti. Oni koji tvrde postojanje eksplanatornog jaza – to da se fenomenalni aspekti svesnog iskustva ne mogu objasniti isključivo fizikalno-funkcionalnim svojstvima – ne osporavaju već ustanovljene korelacije između fizičkog i mentalnog, kao ni uverenje po kome su stanja svesti zavisna od odgovarajućih fizičkih stanja, ali smatraju da nam ove korelacije ne omogućavaju da uvidimo

prirodu i osnov takve povezanosti, odnosno, ne vode nas ka razumevanju odnosa mentalnog i fizičkog.

Autorka zastupa stav da je postojanje eksplanatornog jaza sasvim očekivana pojava. Prema njenom mišljenju, objašnjenje fenomenalnog iskustva fizikalnim ili funkcionalnim pojmovima ne može biti potpuno zato što pojmovi koje upotrebljavamo u fizikalno-funkcionalnom opisu ne obuhvataju one kvalitativne aspekte svesnog iskustva koje opisujemo u eksplanandumu. Ova okolnost, međutim, nema ontoloških posledica niti implicira razliku između mentalnih i neuroloških svojstava.

U devetom poglavlju kandidatkinja analizira različite verzije Strategije. Ona se slaže sa zastupnicima Strategije koji tvrde da su antifizikalističke primedbe rezultat svojevrstne “kognitivne iluzije” nastale usled specifičnosti kvalitativnih pojmova. U različitim verzijama tumačenja kvalitativnih pojmova uočava se sledeći zajednički element: kvalitativne pojmove primenjujemo direktno na različite vrste svog svesnog iskustva s obzirom na to kako nam izgleda imati odgovarajuća iskustva, a ne, kao što je to slučaj sa fizikalnim pojmovima, s obzirom na kauzalnu ulogu koju imaju objekti njihove referencije ili na opis koji im pridružujemo. Uopšte nije neophodno da znamo kauzalnu ulogu oseta bola ili iskustva viđenja crvenog, da bismo bili u stanju da mislimo o ovim iskustvima. Doživljaj samog iskustva o kome je reč dovoljan je da mislimo o njemu i formiramo pojam direktno. Introspektivno stečeni, kvalitativni pojmovi su nesvodljivi na druge vrste pojmova, ali ova činjenica ne sprečava da fenomenalna svojstva budu identična sa fizičko-funkcionalnim svojstvima centralnog nervnog sistema.

Kandidatkinja se prvo bavi Lorovim *prepoznavalačkim modelom* tumačenja kvalitativnih pojmova. Prema tom modelu, subjekt poseduje kvalitativni pojam P iskustva I samo ako ima sposobnost ili dispoziciju da prepozna, razazna ili identifikuje I kad ima iskustvo I . Ovako formirani pojmovi su tipski demonstrativi zasnovani na sposobnosti trenutnog klasifikovanja određenih događaja ili situacija. I Majkl Taj se slaže da su kvalitativni pojmovi prepoznavalački, da nisu izvodljivi iz drugih vrsta pojmova, kao i da je introspekcija pouzdan način uviđanja fenomenalnog karaktera i pravilne upotrebe tih pojmova. U Tajovoj interpretaciji, izdvajaju se sledeće karakteristike kvalitativnih pojmova: 1) oni ostavljaju trag u sećanju kao rezultat proživljenog iskustva, 2) mogu da “prizovu” neke mentalne slike kao odgovor na izvesne kognitivne zadatke i 3) omogućavaju razlikovanje između fenomenalnih kvaliteta na koje referiraju direktno, putem introspekcije.

Sledeća verzija Strategije koju autorka razmatra jeste Perijev *indeksički model* kvalitativnih pojmova. Indeksički pojmovi su lingvistički izrazi čija je semantička vrednost određena kontekstom upotrebe. Peri je ukazao na epistemički jaz između objektivnih i indeksičkih pojmova i njegovu sličnost sa jazom između fizikalnih i kvalitativnih pojmova. Indeksički pojmovi pružaju model za razumevanje pluraliteta sadržaja, među kojima se posebno ističe refleksivni sadržaj u kojem Peri vidi izvor saznajne vrednosti imena i indeksičkih pojmova, ali i ključ za razumevanje načina na koji su misli povezane sa percepcijom u slučajevima kvalitativnih pojmova. Prema Perijevom mišljenju, zanemarivanje refleksivnog sadržaja je razlog zbog kojeg dualizam izgleda uverljivo.

Na kraju kandidatkinja prikazuje Papinoov *perceptivni model* u kojem se kvalitativni pojmovi tumače kao posebna vrsta perceptivnih pojmova. U ovoj verziji Strategije, naglasak je na tome kako se formiraju kvalitativni pojmovi, odnosno, načinu na koji se oni stiču. Pošto ti pojmovi referiraju direktno na sadržaje iskustva, do njih se dolazi doživljavanjem samog iskustva na koje se oni odnose, pri čemu se skladište u memoriji i ponovo aktiviraju pri svakom narednom susretu sa odgovarajućim iskustvom. Njihovo distinktivno svojstvo je odsustvo *a priori* veze sa ostalim pojmovima koje posedujemo. Kada mislimo pomoću ne-kvalitativnih pojmova, nemamo isti osećaj koji imamo kada mislimo u kvalitativnim pojmovima, što nas pogrešno navodi da pretpostavimo da su osećaji nešto drugo u odnosu na fizička svojstva. Ovu situaciju u kojoj dva različita načina ukazivanja na neki entitet ili svojstvo izazivaju iluziju da su u pitanju i dva različita entiteta ili svojstva Papino naziva antipatetičkom greškom: ona je izvor dualističkih intuicija koje podstiču utisak eksplanatornog jaza i navode nas na uporno odbijanje identiteta mentalnog i fizičkog.

U svetlu temeljnih analiza najuticajnijih verzija Strategije, autorka zaključuje da su iskazi koji sadrže kvalitativne pojmove nesvodljivi na iskaze koji sadrže fizikalne i da je to razlog zašto su psihofizički iskazi identiteta aposteriorni (iako nužni). Prividna mogućnost da zamislimo da su određeni iskazi psihofizičkog identiteta netačni, odnosno, da je u pitanju kontingentna istina, posledica je upravo njihove aposteriornosti. Uspostavljajući razliku između kvalitativnih i fizikalnih pojmova, zastupnici Strategije su, prema mišljenju autorke, uspešno razjasnili zašto su ljudi toliko skloni dualističkim intuicijama uprkos tačnosti fizikalizma.

U desetom poglavlju kandidatkinja preispituje najozbiljnije primedbe upućene Strategiji i pokušava da odgovori na njih. Na prvom mestu je Čalmersov *glavni argument* kojim se tvrdi da pozivanje na kvalitativne pojmove ili otvara novi eksplanatorni jaz sa kojim se fizikalisti ne mogu izboriti, ili ti pojmovi ne mogu obaviti zadatak zbog kojeg su uvedeni, tačnije, ne mogu objasniti našu epistemičku situaciju. U svom odgovoru, autorka se slaže sa filozofima koji ističu da Čalmersov argument u stvari pokazuje postojanje samo epistemičkog, ne i ontološkog jaza, ne dodajući ništa novo drugim antifizikalističkim argumentima koji su u radu preispitani i sa kojima Strategija uspešno izlazi na kraj.

U zaključnom poglavlju razmatra se eksplanatorna snaga Strategije. Autorka iznosi razloge zbog kojih smatra da pozivanje na specifična obeležja kvalitativnih pojmova doprinosi razumevanju antifizikalističkih argumenata i ponovo naglašava da oni nisu u stanju da ozbiljno ugroze fizikalizam, kao i da se Strategijom mogu objasniti pravi razlozi za neprihvatanje psihofizičkog identiteta koje ignoriše brojne empirijske potvrde tog stanovišta.

- **Ostvareni rezultati i naučni doprinos disertacije**

Glavni naučni doprinos disertacije *Problem eksplanatornog jaza i strategija pozivanja na pojmove o fenomenalnim aspektima mentalnih stanja* doktorantkinje Sanele Ristić Ranković jeste u temeljnom ispitivanju problema eksplanatornog jaza, iscrpnoj analizi kvalitativnih pojmova i prilično uspešnom pokušaju konstruisanja adekvatnog modela rešavanja problema odnosa mentalnog i fizičkog. Disertacija takođe pruža uvid u najuticajnije verzije tumačenja

kvalitativnih pojmova. Posebno je vredno pažnje to što autorka do uverljive odbrane fizikalizma dolazi posle kritičkog razmatranja najjačih antifizikalističkih argumenata, za koje pokazuje da su ograničenog domašaja. Rešenja koja se predlažu valjana su argumentovana i delom zasnovana na revidiranju preovlađujućeg, deduktivno-nomološkog modela tumačenja naučnog objašnjenja, koji predstavlja prepreku za adekvatno razumevanje određenih psiho-fizičkih korelacija. Naučni doprinos disertacije ogleda se i u tome što ona, u pokušaju da se odgonetne fenomenalna priroda ljudske svesti, nudi rešenje koje napušta okvire tradicionalne, dualističke metafizike i respektuje rezultate savremenih neuronaučnih istraživanja.

• **Zaključak**

Na osnovu uvida u disertaciju doktorantkinje Sanele Ristić Ranković *Problem eksplanatornog jaza i strategija pozivanja na pojmove o fenomenalnim aspektima mentalnih stanja* može se konstatovati da ona ispunjava sve formalne i sadržinske uslove. Disertacija na studiozan, sistematičan i obuhvatan način obrađuje problem eksplanatornog jaza i različite verzije strategije pozivanja na kvalitativne pojmove, zahvaljujući čemu pruža uvid u relevantne fizikalističke modele rešavanja problema fenomenalne svesti. Osim toga, temeljna istraživanja koja su u radu sprovedena krunisana su novim shvatanjem problema eksplanatornog jaza i njegovog značaja u filozofiji i nauci. Odabrana tema obrađena je temeljno primenom odgovarajućih metoda filozofskog istraživanja, kao što su pojmovna analiza, misaoni eksperiment i sl, uz kompetentno korišćenje bogate relevantne literature.

Sve u svemu, disertacija Sanele Ristić Ranković predstavlja plod njenog samostalnog istraživačkog rada i originalno naučno delo, zbog čega sa zadovoljstvom predlažemo Nastavno–naučnom veću Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu da donese odluku kojom se odobrava usmena odbrana ove disertacije.

U Beogradu, 23.11.2020.

Članovi komisije:

Dr Živan Lazović, redovni profesor

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Dr Mašan Bogdanovski, vanredni profesor

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Dr Voin Milevski, docent

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu